

УДК 347.441.048

Давидова Ірина Віталіївна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Постановка проблеми. Перетворення, які відбуваються в Україні, дають можливість ефективно розвиватися цивільним правовідносинам на підґрунті загально визнаних у світі принципів приватного права. Разом з тим, такі зміни призвели до проблем у різних сферах господарювання, економічної діяльності та цивільного обігу, які є наслідком явних прогалин в законодавстві, суперечливої судової практики, низької культури деяких суб'єктів цивільних правовідносин, які прагнуть не чесною і законною участі в правовідносинах, а якнайшвидшого збагачення, що тягне збільшення числа недейсних правочинів.

В науці цивільного права немає єдиного поняття недейсності правочину, навіть більше того, відсутній єдиний підхід щодо самого існування терміну, який вживається ст. 215 ЦК України – «недейсність правочину».

Враховуючи зазначене, а також орієнтацію нинішнього законодавства та права на адаптацію до європейських принципів права, необхідним є комплексний теоретичний та практичний підхід у дослідженні категорії недейсного правочину, визначення проблемних питань та шляхів їх подолань, зокрема, в контексті визнання правочину недейсним як способу захисту цивільних прав.

Стан дослідження теми. Питанням правочинів та їх недейсності в тій чи іншій мірі були присвячені дослідження великої кількості науковців. Зокрема, дослідженням існування та розуміння категорії «недейсного правочину» в римському приватному праві в різні часи займалися такі науковці, як: Д.Д. Грімм [1], Д.В. Дождев [2], О.С. Іоффе та В.А. Мусін [3], С.В. Ільков [4], І.Б. Новицький та І.С. Перетерський [5], О.А. Підпригора [6], І. Пухан і М. Поленак-Акімовська [7], Ч. Санфіліппо [8], Є.О. Харитонов [9; 10].

Дослідженням питань недейсності правочинів (загалом або частково) та їх правових на-

слідків в цивільному праві займалися, зокрема, такі науковці, як: Ю.С. Гамбаров [11], Д.І. Мейер [12], Н. Растеряев [13], Г.Ф. Шершеневич [14] та інші – в дореволюційний період; М.М. Агарков [15], О.С. Іоффе [16], О.О. Красавчиков [17; 18], С.А. Оганесян [19], І.Б. Новицький [20], Н.В. Рабинович [21], Ю.К. Толстий [22], В.П. Шахматов [23] в радянський період; О.В. Гутніков [24], В.О. Рясенцев [25], І.В. Матвеев [26], Ф.С. Хейфец [27], Г.Ф. Шершеневич [28] та інші – в пострадянський період; В.І. Жеков [29], І.В. Давидова [30], О.В. Дзера [31; 32], О. І. Длугош [33], К.О. Єременко [34], С.М. Іванова [35], В.І. Підвисоцький [36], В.І. Крат [37], Н.С. Кузнецова [38; 39], В.О. Кучер [40], В.В. Луць [41; 42], Р.А. Майданик [43], О.В. Перова [44], І.В. Рушак [45], І. В. Спасибо-Фатеева [46; 47], О.В. Семушина [48], К.В. Скиданов [49], Р.І. Таш'ян [50], Є.О. Харитонов [51; 52] та інші – українські науковці-цивілісти сьогодення.

Метою статті є визначення місця категорії «недейсність правочину» в системі способів захисту цивільних прав та інтересів.

Виклад основного матеріалу. Категорія «недейсності правочину» має витоки з римського права та розвивалася паралельно з розвитком категорії «правочину».

Відповідно до діючого цивільного законодавства (ст. 215 ЦК України) підставою недейсності правочину є недотримання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) встановлених вимог, а саме: зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам; особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності; волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі; правочин має вчинятися у формі, встановленій законом; правочин повинен бути спрямований на реальне

настання правових наслідків, що обумовлені ним; правочин, вчинений батьками (усиновлювачами) не може суперечити правам та інтересам малолітніх, неповнолітніх або непрацездатних дітей; повинні бути дотримані спеціальні вимоги до вчинення певних видів правочинів [53].

Порушення хоча б однієї з перерахованих вимог тягне недійсність правочину. Таким чином, правочин може бути визнаний недійсним лише з підстав і з наслідками, передбаченими законом.

Аналізуючи правові проблеми недійсності правочинів, звертає на себе увагу дискусія науковців щодо віднесення недійсного правочину до категорії правочинів. Досить часто для обґрунтування відмінностей у правовій природі дійсних і недійсних правочинів виділяють такі ознаки, як: 1) правомірність (неправомірність) дій; 2) їх здатність породжувати ті юридичні наслідки, на які вони спрямовані.

З цього приводу в цивільному праві існують дві протилежні позиції: прихильники однієї [54; 23] розглядають правочин та недійсний правочин відповідно, як ціле і частину, вважаючи, що недійсний правочин є правочином, а прихильники іншої [55; 56; 26; 27] – наполягають на розмежуванні понять правочину та недійсного правочину, як понять, які застосовуються для визначення різних за своєю юридичною природою цивільно-правових явищ. Багато науковців відносять недійсні правочини до правопорушень. Деякі навіть ставлять під сумнів віднесення недійсних правочинів до юридичних фактів.

Вважаємо, що недійсні правочини, звичайно, є юридичними фактами і правочинами. Тобто недійсним правочином є теоретичне позначення неправомірної дії сторін. Зокрема, під правочином необхідно розуміти саме правомірні дії суб'єктів, а словосполучення «недійсний правочин» необхідно вживати у разі невідповідності правомірної дії (правочину) певним, точно визначеним вимогам законодавства. Тобто, недійсним є той правочин, який не відповідає вимогам закону.

Разом з тим необхідно зазначити, що невідповідність правочину закону не є тотожною її протиправності. Поведінка суб'єктів має порівнюватися з правовою моделлю, а не навпаки. Виходячи з пріоритету фактичної поведінки суб'єктів, що виражається в здійсненні правочину, така поведінка сприймається як така, що не відповідає правовій моделі не в разі будь-якої невідповідності, а лише за умови невідповідності акту поведінки обов'язковим вказівкам норм права. Тобто, орієнтуватися в даному випадку необхідно не на закріплену в нормах права модель, яка сприймається як адекватна форма і яка повинна бути реалізована, а на зміст правочи-

ну, тобто реальне громадське відношення та його співвідношення з моделлю, закріпленою в правах і обов'язках. Отже, розкриття структури правовідносин виражається через співвіднесення фактичних суспільних відносин з відповідною моделлю, а протиправним можна назвати лише правочин, який порушує імперативні норми.

Тому, можна виділити дві форми невідповідності правочину закону: 1) порушення правочином імперативних вимог і заборон (протиправна поведінка); 2) невідповідність іншим вимогам закону, недотримання яких не є правопорушенням, але не заохочується правом.

Важливим є також питання щодо недійсності правочину, який суперечить моральним засадам суспільства. На нашу думку, роль морального критерію важлива, адже моральність є підґрунтям регулювання цивільних відносин і тому є важливим її врахування, тим більше при сучасному темпі розвитку суспільства. Зазначена норма ЦК України є доцільною, але потребує виваженого застосування, адже у багатьох верств суспільства, різних соціальних груп тощо існують власні моральні засади, які можуть мати істотні особливості. Особливої уваги дане питання та застосування відповідної норми має враховуватися судом при вирішенні питань щодо відповідності (або ж невідповідності) конкретного правочину моральним засадам суспільства. Враховуючи специфіку (можливий суб'єктивний підхід) вважаємо за необхідне ввести практику проведення семінарів, конференцій, різного роду роз'яснень щодо категорії моральності та її застосуванні, зокрема в контексті недійсності правочинів) всім бажаним (підприємці, державні службовці, пересічні громадяни) і в обов'язковому порядку особам, які безпосередньо стикаються із застосуванням даних норм (адвокати, судді, приватні виконавці тощо – з метою формування єдиної практики застосування норм права).

Вважаємо за необхідне також звернути увагу на такі випадки, коли недійсний правочин може бути визнаний судом дійсним. Наприклад, якщо в інтересах громадянина, визнаного недієздатним внаслідок психічного розладу, укладений ним правочин може бути визнаний судом дійсним на вимогу його опікуна, за умови, що даний правочин укладений на користь даної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК України). Отже, головним є приватноправовий підхід, тобто якщо права та інтереси особи не порушено, а правочин укладено на її користь та в її інтересах, держава підтримає укладення такого правочину та визнає його дійсним. Разом з тим, на практиці можуть мати місце випадки зловживання опікуном своїми обов'язками, нечесність тощо. Та навіть правочин, вчинений в інтересах недієздат-

ної особи, яка його вчинила не буде визнаний дійсним, якщо опікун цього не захоче. Тому вважаємо за необхідне законодавчо передбачити норму, яка б додатково захищала інтереси недієздатних осіб. Зокрема, можна розширити коло осіб, які можуть вимагати визнання такого правочину дійсним (треті особи, заінтересовані особи).

Зазначимо, що визнання правочину недійсним є одним з найважливіших приватно-правових способів захисту цивільних прав. Захист порушеного цивільного права передбачається здійснювати в судовому порядку, тобто шляхом подачі позову. Разом з тим, позов є лише вимогою про захист, зверненою до суду; це лише перша сходинка на шляху захисту права, вінцем якого буде виконання рішення суду [57]. Тому способом захисту права власності має вважатися ввідикація та припинення дії, яка порушувала право, здійснені на підставі рішення суду.

Забезпечення недоторканності права власності як однієї із засад цивільного законодавства неможливе без утвердження у правосвідомості не лише адвоката, нотаріуса, судді, але й кожного громадянина наступних положень: 1) протиправні дії не є підставою для припинення права власності

фізичної особи, щодо якої вони були спрямовані; 2) правопорушник не стає власником майна, яким він заволодів, він не може передати покупцеві того права, якого він сам не має; 3) вирішення колізії інтересів власника і незаконного, хоча і добросовісного набувача на користь власника є розумним і справедливим; 4) покладення на незаконного, але добросовісного набувача ризику вибору контрагента має стимулювати його до обачності та обережності, тобто до самоохорони.

Висновки. Недійсність виступає конкретним результатом оцінки правочину на предмет відповідності його законодавству та вказує на особливий наслідок неповної відповідності правочину нормам права (не виникнення на підставі правочину тих правових наслідків, на які він спрямований).

Інститут недійсності правочинів розглядається як структурний елемент охоронної системи і в цілому має своєю метою припинення поведінки, що відхиляється від правових норм. Місце інституту недійсності правочинів в системі цивільно-правових охоронних заходів визначається необхідністю захисту порушених прав добросовісних осіб у випадках, коли вимоги цивільного законодавства до правочину не дотримані.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гримм Д.Д. Лекции по догме римского права. – М.: Зерцало, 2003 г. (воспроизводится по пятому изданию – С.-Петербург, 1916 г.
2. Дождев Д. В. Римское частное право [учеб. для вузов]. /Под ред. В. С. Нерсесянца. – [2-е изд., изм. и доп.]. – М.: НОРМА, 2005. – 784 с.
3. Иоффе О.С., Мусин В.А. Основы римского гражданского права. – Ленинград: Из-во Ленинградского ун-та, 1975. – 156 с.
4. Ильков С.В. Все о сделках. – СПб.: Герда, 2000. – 352с.
5. Римское частное право : учеб. / Под ред. И.Б. Новицкого, И.С. Перетерского. – М.: Новый юрист, 1997. – 512 с.
6. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підруч. – [2-е вид.]. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.
7. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право (базовый учебник). Перевод с македонского. – М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. – 448 с.
8. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: учеб. / Под ред. Д. В. Дождева – М.: БЕК, 2000. – 400 с.
9. Харитонов Є. О. Основы римського приватного права : посібн. – Х.: Одісей, 2013. – 352 с.
10. Харитонов Є.О. Основы римського приватного права: посібн. – О.: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. – 396 с.
11. Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. Том 1. Часть общая. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1911.
12. Мейер Д. И. Русское гражданское право : в 2 ч. ; [по исправл. и допол. 8-му изд. 1902 г.]. – М.: Статут. – Ч. 1. – 1997. – 290 с.
13. Растеряев Н. Недействительность юридических сделок по русскому праву. Догматическое исследование. – СПб.: Общественная польза, 1902.
14. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права : в 2 т. – М.: Статут, 2005. – Т. 1. – 461 с.
15. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву // Советское государство и право. – 1946. – № 3-4. – С. 41-55.
16. Иоффе О.С. Избранные труды: в 4 т. Т. II. Советское гражданское право. – СПб, 2004. – 837 с.
17. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Госюриздат, 1958. – 181 с.
18. Советское гражданское право : в 2 т. : учеб. / Под ред. О.А. Красавчикова. – [3-е изд., испр. и доп.]. – М.: Высш. шк., 1985. – Т. 1. – 1985. – 544 с.
19. Оганесян С.А. Недействительность сделок по статьям 32 и 33 Гражданского кодекса (1922г.): автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ереван, 1955. – 18 с.
20. Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. – М.: Госюриздат, 1954. – 254 с.
21. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1960. – 171 с.
22. Толстой Ю.К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР/ Ю. К. Толстой. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. – 340 с.
23. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия / В. П. Шахматов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1967. – 310 с.
24. Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания / О. В. Гутников. – М.: Бератор-Пресс, 2003. – 576 с.

25. Советское гражданское право. – [Н. А. Безрук, М. И. Брагинский, В. Г. Вердников и др.] ;Отв. ред. В. А. Рясенцев. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юрид. лит., 1986. – Ч. 1. – 560 с.
26. Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 176 с.
27. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. [Изд. 2-е доп.]. – М. : Юрайт, 2000. – 164 с.
28. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права : в 2 т. – М. : Статут, 2005. – Т. 1. – 461 с.
29. Жеков В.І. Правочини, які порушують публічний порядок за законодавством України : дис. ... канд.юрид. наук : спец. 12.00.03. – О., 2006. – 208 с.
30. Давидова І.В. Недействительность сделок, совершенных под влиянием ошибки и обмана: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Одеса, 2011. – 20 с.
31. Дзера О.В. Правочини за новим Цивільним кодексом України // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – №2. – С.4-15.
32. Дзера О.В. Деякі проблемні питання інституту правочину // Бюлетень Міністерства юстиції України : загальнодержавне науково-практ. фахове вид. – 2010. – № 8. – С. 56-66.
33. Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2013. – 19 с.
34. Єременко К.О. Цивільно-правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – О., 2013. – 234 с.
35. Іванова С. М.Визнання недійсним правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук :12.00.03. – Київ, 2014. – 205 с.
36. Підвисоцький В.І. Правова природа поняття недійсного правочину // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2006. – № 2. – С. 76-80.
37. Крат В. Окремі види недійсних правочинів з дефектом волі // Нотаріат для вас. – 2010. – № 11. – С. 29-38.
38. Кузнецова Н. С. Науково-практичний коментар судової практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням правочинів недійсними // Господарське судочинство. Судова практика у господарських справах. – 2014. – № 4. – С. 124-127.
39. Кузнецова Н.С. Правові наслідки порушення вимоги про відповідність змісту правочину ЦК України та іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 6. – С. 51-56.
40. Кучер В.О. Нікчемні правочини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Львів, 2004 – 19 с.
41. Луць В.В. Договір як регулятор цивільних відносин // Право України. – 2012. – № 9. – С. 19-25.
42. Луць В. Сучасна кодифікація договірної права в Україні : здобутки і проблеми // Вісник академії правових наук України. – 2003. – №2. –С.424-437.
43. Майданик Р. Недійсність правочинів // Юридичний вісник України. – 2009. – 18-24 квітня (№ 16). – С. 6-7.
44. Перова О.В. Недійсність правочину, який порушує публічний порядок : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Х., 2010. – 18 с.
45. Рушак І.В. Конструкція правочинів у цивільному праві // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 3. – С. 74-80.
46. Спасибо-Фатєєва І. В. Нікчемні правочини та їх наслідки // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 2. – С. 180-182.
47. Спасибо-Фатєєва І. Недійсні правочини та проблеми застосування реституції // Ежегодник украинского права. – 2009. – № 1. – С. 150-167.
48. Семушина О.В. Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2010. – 18 с.
49. Скиданов К.В. Воля і волевиявлення в правочині : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – К., 2016. – 20 с.
50. Таш'ян Р.І. Односторонні правочини в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. – Х., 2009. – 19 с.
51. Харитонов Є.О., Харитонova О.І., Старцев О.В.Цивільне право України : підручн. – 3-тє вид., переробл. і доповн. – Київ : Істина, 2011. – 808 с.
52. Цивільне право України (традиції та новації) : моногр. / за заг. ред. Є. О. Харитонova, Т. С. Ківалової, О. І. Харитонovoї. – Одеса : Фенікс, 2010. – 700 с.
53. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
54. Новицкий И. Б. Недействительные сделки // Вопросы советского гражданского процесса – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1945. – Сб.1. – С. 31-73.
55. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. – М. : Центр ЮрИнфоР, Т. 2. – 2002. – 452 с.
56. Генкин Д. М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону // Учен. Зап. ВИЮН. – М. : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1947. – Вып. V. – С. 40-57.
57. Ромовська З.В. Проблеми захисту права власності фізичної особи // Вісник академії адвокатури. – 2009. – № 2(15). – С. 5-10.

Давидова Ірина Віталіївна

НЕДІЙСНІСТЬ ПРАВОЧИНІВ ЯК СПОСІБ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Стаття присвячена дослідженню категорії недійсності правочину, розгляду деяких проблем, які виникають в теорії при визнанні правочину недійсним як способу захисту цивільних прав та інтересів. Проаналізована значна кількість літературних джерел в хронології, які дають можливість зробити висновок про те, що визнання правочину недійсним є одним з найважливіших приватно-правових способів захисту цивільних прав; інститут недійсності правочинів розглядається як структурний елемент охоронної системи і в цілому має своєю метою припинення поведінки, що відхиляється від правових норм.

Ключові слова: цивільні правовідносини, правочин, моральні засади суспільства, недійсність, захист цивільних прав.

Давыдова Ирина Виталиевна

НЕДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ СДЕЛОК КАК СПОСОБ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ: НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ

Статья посвящена исследованию категории недействительности сделки, рассмотрению некоторых проблем, возникающих в теории при признании сделки недействительной как способа защиты гражданских прав и интересов. Проанализировано значительное количество литературных источников в хронологии, которые дают возможность сделать вывод о том, что признание сделки недействительной является одним из важнейших частно-правовых способов защиты гражданских прав; институт недействительности сделок рассматривается как структурный элемент охранной системы и в целом имеет своей целью прекращение отклоняющегося поведения от правовых норм.

Ключевые слова: гражданские правоотношения, сделка, моральные основы общества, недействительность, защита гражданских прав.

Davydova Iryna

THE INVALIDITY OF TREATIES AS THE WAY OF PROTECTING CIVIL RIGHTS: SOME PROBLEMATIC ISSUES

The article is devoted the study of the invalidity of treaties and some problem aspects that gets in the theory of recognizing the invalidity of treaties. A considerable number of literary sources have been analyzed in the chronology. It helped get to conclusion that recognition of a treaties invalidity is one of the most important way of protecting civil rights. The Institute of Treaties Invalidity is considered as a structural element of the security system and, in general, has the purpose of stoppage behavior that deviates from legal norms.

Keywords: civil legal relations, legitimacy, moral principles of society, invalidity of treaties, civil rights protection.